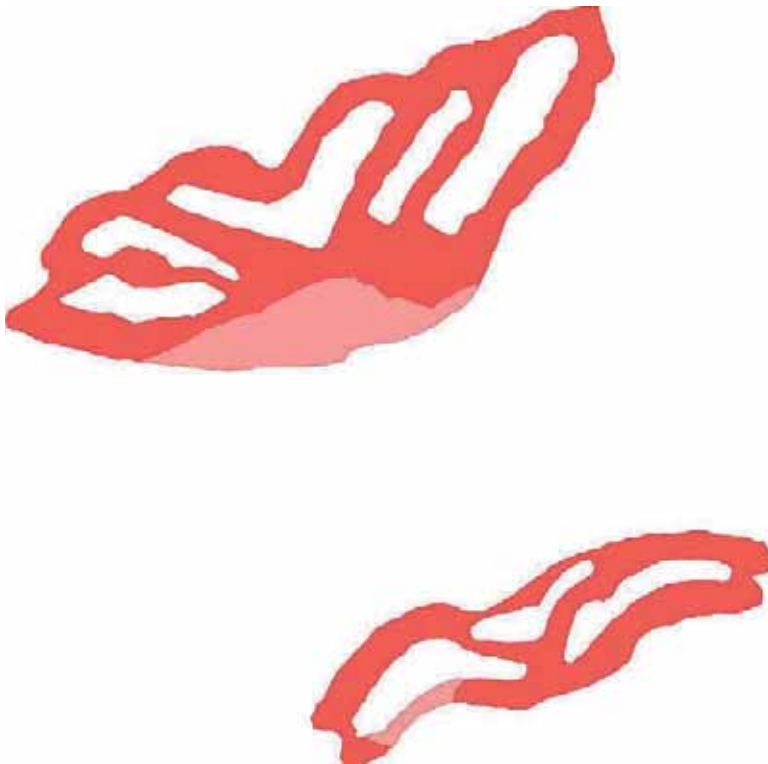

ARKEOLOGI I NORR 15

ARKEOLOGI I NORR 15

2016

ARKEOLOGI I NORR 15

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
samhällsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Omslagsbild:

Hällmålningarna C5a och b i Gaskåvrre i Arjeplog socken.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet

SE-901 87 Umeå, Sverige.

Hemsida: <http://www.arkeologiinnorr.se>

Redaktör:

Per H. Ramqvist

epost: per.ramqvist@umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Brödtexten är satt med Garamond 10/12

och rubriker med Arial Narrow

© Respektive författare

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå

2016

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Per H. Ramqvist & Ingela Bergman & Lars Liedgren</i> Hällmålningarna i Gaskávrrre. Nordliga bilder med geometriska motiv	1
<i>Anna-Karin Lindqvist & Nina Granholm</i> Stolpbyggda hus vid Umeälvens mynning. Den yngre bronsåldern i ny skepnad	37
<i>Olof Holm</i> Hyveljärn eller samisk skinnskrapa? Ett gåtfullt eggverktyg från järnåldern	63
<i>Per H. Ramqvist</i> Grisfest i Fröland? Nya resultat angående hög 3 i Högom, Medelpad – samt något om hög 4	91
<i>Jari-Matti Kuusela</i> Closed and open. Access to coastal and inland interaction networks in Northern Finland in the Late Iron Age	119
<i>Lars Liedgren</i> Ön i Degerbyn - en medeltida gårdsplats i Skellefteå	141

Hyveljärn eller samisk skinnskrapa?

Ett gåtfullt eggverktyg från järnåldern

Olof Holm

English summary

This article addressed the function, use and ethnic affiliation of small iron edge-tools of type Rygh 416 (reproduced by O. Rygh in *Norske Oldsager* in 1885). These are known from many excavated graves and settlement sites, especially in Mid-Scandinavia, mainly dating from the Migration and Merovingian Periods (5th/6th–8th centuries AD). They were also used at least at two other places further south: the shipbuilding, trade and craft centers at Lundeberg on Funen and Paviken on Gotland. The author rejects the possibility that this kind of tool was used as a hide scraper, with a transverse shaft of wood, as recently proposed. Several characteristics of the edge-tools found, together with their find contexts, strongly conflict with this notion. Instead the author adheres to the traditional opinion that it was probably a North-European type of plane iron, although no complete plane with such an iron has been found so far. Possible applications may have been in the manufacture of ships at places such as Lundeberg and Paviken, and skis and sledges in Mid-Scandinavia.

Arguments are also put forward rejecting another conclusion drawn in recent research, namely that this kind of tool represents a specific Sámi material culture. The tool is in fact known from a number of disparate milieus. Thus, it is likely to have been used across ethnic barriers – in so far as it is possible to speak about such barriers in Scandinavia during the focal period.

*Olof Holm, Riksdagsbiblioteket, SE-100 12 Stockholm, Sweden
olof.holm@riksdagen.se*

Inledning

Är det möjligt att urskilja vissa typer av järnåldersföremål i mellersta Skandinavien som samiska? Några forskare har argumenterat för det (se Hansen & Olsen 2014:96ff med litt.hänv.), men det empiriska underlaget för att göra så har sällan granskats kritiskt. Frågan är viktig för studiet av tidig samisk historia. Om det gick att beteckna vissa föremål i till exempel gravar i mellersta Skandinavien som samiska, skulle de kunna användas som indicier på att den avlidna och/eller de anhöriga, som lade ned föremål i gravarna, själva var samer eller hade utbytesrelationer med samer.

*Olof Holm (f. 1973),
fil.dr i historia, sedan 2014 huvudredaktör för utgivningen av ständsriksdagens protokoll vid Riksdagsbiblioteket, Stockholm, dessförinnan bl.a. arkivarie vid Landsarkivet i Östersund.*

Har publicerat böcker och artiklar inom historia, arkeologi och nordisk filologi, däribland källutgåvan Jämtlands och Härjedalens diplomatarium, del 3 (1995) och doktorsavhandlingen Självägareområdenas egenart (2012).

Forskningen under de senaste åren har bl.a. varit inriktad på vikingatida handel.

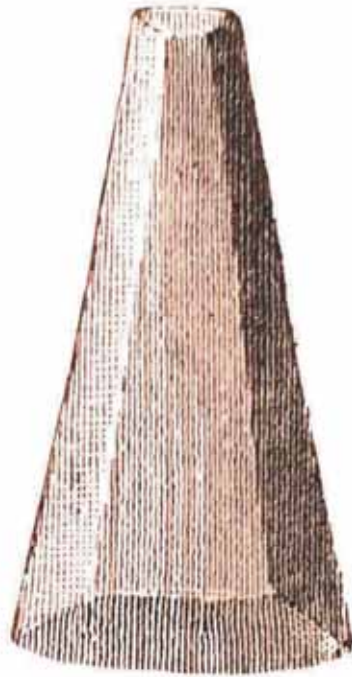

Fig. 1. Eggverktøy avbildet som figur 416 i Oluf Ryghs *Norske Oldsager* (1885). Dette eksemplar påträffades 1879 i en brandgrav i By i Løten sogn, Løten kommune, Hedmark fylke. Eggbredd 2,5 cm.

En föremålstyp som nyligen har dragits in i denna diskussion är ett litet eggredskap av järn, avbildat som figur 416 i Oluf Ryghs planschverk *Norske Oldsager* 1885 (fig. 1). Redskap av detta slag har påträffats framför allt i gravar och på boplatser i mellersta Skandinavien daterade till folkvandringstid och vendeltid, omkring 400/500–800 e.Kr. I en artikel i *Arkeologi i Norr* 14 (2014) argumenterar Inger Zachrisson för att dessa redskap ursprungligen hade tvärställda skaft och användes som skinnskrapor. Hon gör också tolkningen att dessa föremål har samisk anknytning och att det var män i den yngre järnålderns samiska samhälle som hade och brukade dem (2014:41, 55, 62).

Tolkningen att redskap av typen Rygh 416 var skinnskrapor har även framförts av Jostein Bergstøl (2008:54, 196f; dock annorlunda s. 286, 321, 358). Denna tolkning går emot en i tidigare arkeologisk litteratur vanlig uppfattning om att det rör sig om hyveljärn för arbete i trä (Nicolaysen 1862–66:757; Petersen 1951:222; Skjølvold 1969:155,

170; Linnér 1977:17f; Sundström et al. 1987:98; Lindqvist & Ramqvist 1993:111; Larsson 2007:105; m.fl.).

Min avsikt är att ta upp dessa tolkningar till kritisk diskussion samt att presentera några nya iakttagelser och ytterligare fyndmaterial, som jag anser bör beaktas vid fortsatta studier. Det kommer att framgå att jag ställer mig avvisande både till tolkningen att det skulle röra sig om skinnskrapor och till tolkningen att dessa föremål skulle representera en specifikt samisk materiell kultur.

Fynden av verktyg av typen Rygh 416

Varken Rygh, Zachrisson eller andra forskare har klart definierat vad som krävs för att ett fynd av ett järnföremål ska kunna klassificeras som Rygh 416. De utmärkande dragen hos de fynd som Zachrisson sammanställt torde dock vara den avsmalnande formen, den tillslipade eggen i den bredare änden samt det plana eller så gott som plana (ej kilformade) längdsnittet. På välbevarade exemplar kan iakttas att den ena sidan är plan ut till kanterna, medan den andra ofta är ryggad eller har avfasade kanter (fig. 1–3; Zachrisson 2014:fig. 1). Tjockleken uppgår till några få millimeter på sin höjd. Oftast är kanterna raka, men i några fall är de utsvängda närmast eggen (såsom på en av de avbildade i fig. 2 och på JLM 28081:33). Kanterna avsmalnar inte så tvärt, utan deras lutning mot mittaxeln brukar uppgå till mellan 8 och 15 grader. Bredden på eggen varierar från under 2 till drygt 3 cm. På välbevarade exemplar som är ryggade eller har avfasade kanter kan man iakttä att eggen är slipad enbart från ett håll, nämligen från samma sida som är ryggad eller har avfasade kanter. Eggen på dessa exemplar är med andra ord riktad mot den plana sidan av eggverktyget (såsom tydligt framgår av teckningarna i Zachrisson 2014:fig. 1). Eggens båda hörn är på de välbevarade exemplaren som regel skarpa.

Zachrisson skriver att eggens form på exemplaren i hennes material genomgående är konvex (2014:50, 52), men det är inte korrekt. Ofta är den mer eller mindre konvex (fig. 1-2), men det finns också flera exemplar med rak egg, såsom de från ”Ränningstjärn” i Härjedalen (fig. 3; se även Petersen 1951:fig. 117, Martens 1972:fig. 3 och Gollwitzer 2001:pl. 70:5).

Ett vanligt förekommande drag är annars, precis som både Bergstol och Zachrisson påpekar, att den smalare änden är böjd, invikt eller

upprullad. Av 18 välbevarade exemplar i Zachrissons katalog, som jag har haft möjlighet att studera (antingen genom självsyn eller utifrån goda avbildningar och beskrivningar), har minst sex stycken detta karaktärsdrag (Gollwitzer 2001:pl. 70:5, 77:4; Bergstøl 2008:fig. 68; Zachrisson 2014:fig. 1 nr 24, 27; fig. 5 nedan). Något som varken Bergstøl eller Zachrisson nämner är dock att änden alltid (på de av mig studerade exemplaren som inte har rak ände) är böjd/invikt/upprullad åt samma håll, nämligen åt det motsatta hållet i förhållande till eggens riktning. Denna iakttagelse är rimligen betydelsefull för tolkningen av hur dessa föremål använts och jag återkommer till den. Det kan tilläggas att på åtminstone ett exemplar (Lindqvist & Ramqvist 1993:fig. 89) är änden i stället lätt stukad, utan att den böjt sig nämnvärt.

Det fordras att ett arkeologiskt påträffat järnföremål är förhållandevis välbevarat för att det ska kunna klassificeras som Rygh 416 enligt ovan angivna kriterier. Om till exempel eggen är förstörd av rost,

Fig. 2. Sju exemplar påträffade 1980 i en brandgrav vid Stora Drocksjön, nordvästra Hälsingland (JLM 28130), här i en utställningsmonter på Jamtli i Östersund. Eggbredd mellan 1,7 och 3,0 cm. Flera av eggarna är fortfarande mycket vassa.

om föremålet rostat sönder på mitten eller om bölder av rost gör det omöjligt att avgöra om föremålet har plant eller kilformigt längdsnitt, ja då blir klassificeringen vansklig. Det innebär att i fyndkontexter med dåliga bevaringsförhållanden för järnföremål riskerar man att inte kunna identifiera några eggverktyg av typen Rygh 416 alls, även om sådana kan ha funnits där från början.

Zachrisson skriver att samtliga kända fynd av eggverktyg av typen Rygh 416 är från den skandinaviska halvön, närmare bestämt från ett mellanskandinaviskt bälte som sträcker sig från södra Norge–Dalarna–Hälsingland i söder till Sør-Trøndelag–Jämtland–Ångermanland i norr, samt med ett uppgivet fynd i Troms fylke i norra Norge (2014:42ff). (Typbestämningen av det sistnämnda fyndet, Ts 2525, har inte gått att bekräfta då föremålet saknas.) Hon tycks emellertid inte ha känt till att flera fynd av föremål av typen Rygh 416 enligt ovan angivna kriterier har gjorts på den kända hantverks- och handelsplatsen Lundeborg på Fyn i Danmark (fig. 4). De första fynden här framkom redan under den första utgrävningssäsongen 1986 (Thomsen 1987:21f med fig. 16) och i materialet ingår även eggverktyg av en annan variant, med en smalare form (fig. 4 nedtill t.h.; se även Thomsen 1993:81). Efter att utgrävningarna i Lundeborg avslutats 1989 kunde Per O. Thomsen

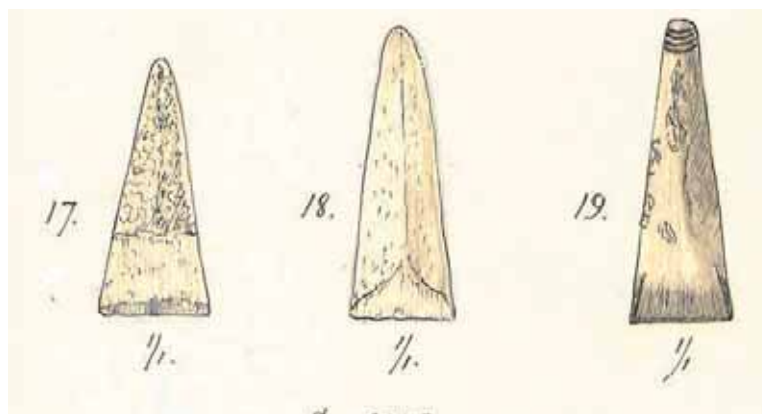

Fig. 3. Tre exemplar med raka eggjar (JLM 2343, alla alltjämt bevarade), påträffade 1913 i en trolig brandgrav vid "Ränningstjärn" i Tännäs socken, Härjedalen (det är något oklart vilken tjärn som avses, fynden härifrån tillvaratogs utan sakkunnig efterkontroll). Eggbredd 2,2–2,3 cm. Teckning av Arvid Enqvist i JLM (foto: Bengt Nordqvist, Jämtli).

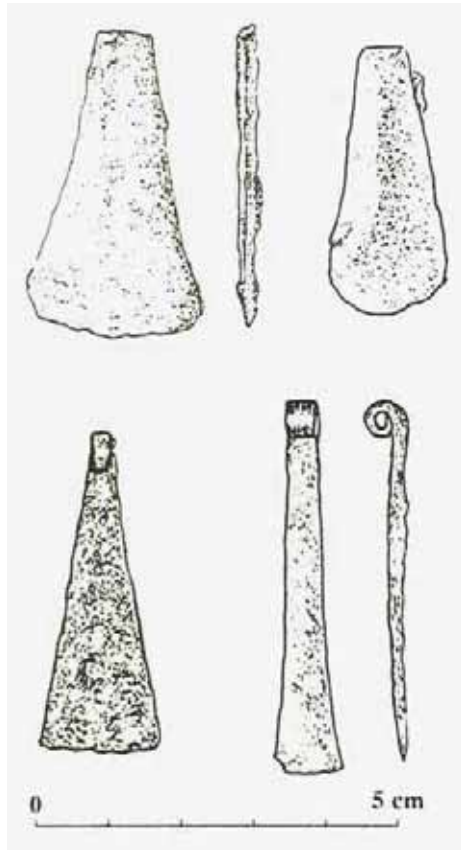

Fig. 4. Tre exemplar av typen Rygh 416 samt en smalare variant (nedtill t.h.) påträffade på hantverks- och handelsplatsen Lundeberg på Fyn. Eggbredd på det största exemplaret 2,5 cm. Teckningar av Jeff E. Frederiksen (efter Thomsen 1991:fig. 9).

summera till 15 fynd av föremål tillhörande dessa varianter, vilka han betecknar som hyveljärn (1990:13), men antalet torde vara ännu högre än så (Thomsen, pers.medd. juli 2015). Den smalare änden är på flera av dessa exemplar böjd eller upprullad.

Kulturlagren i Lundeberg har avsatts under en lång period, från början av 200-talet till åtminstone slutet av 600-talet. Enligt Thomsen har hantverkare som nyttjat hyveljärnen och andra redskap (såsom skedborrar) varit baserade här säsongvis under hela perioden (1994:24, 28). Något som man ägnat sig åt och varit specialiserade på här är skeppsbyggeri och skeppsreparationer, vilket framgår av de omkring 8 000 fynden av nytillverkade och begagnade järnnitar (Thomsen 1994:24).

En annan känd hantverks- och handelsplats där varvsverksamhet bedrivits, troligen delvis samtida med Lundeberg, var Paviken på Gotland. Undersökta kulturlager inom det område som benämns Paviken I har avsatts från åtminstone slutet av 600-talet till omkring år 1000 (Lundström 1981:115; Karn 2014:76). Vid undersökningar genomförda 1967–73 tillvaratogs här över 2 000 delar av begagnade och nytillverkade järnnitar (klinknaglar) avsedda för båtar och även några speciella verktyg avsedda för att arbeta med dessa nitar (Lundström 1981:74ff). Här hittades också en del verktyg för träbearbetning, däribland två skavjärn av typen Rygh 411 (Lundström 1981:71 med pl. 4:6). Intressant nog föreligger här också ett fynd av ett eggredskap av typen Rygh 416 med rak egg (GM C16501, urspr. fyndnr 32694; l. ca 6,5 cm, eggbr. ca 2,4 cm). Fyndets stratigrafiska position saknar jag uppgift om, men med hänsyn till dateringar av andra fynd kan det förmodas höra till Pavikens vendeltida fas. Per Lundström, som tillsammans med Jan Peder Lamm ledde undersökningarna, beskrev detta föremål som ett möjligt hyveljärn eller stämjärn (1981:72).

Utöver fynden från Lundeberg och Paviken har jag – utan att ha gjort några systematiska inventeringar – noterat några fynd, som inte heller finns med i Zachrissons katalog. De härrör från mera inlandspräglade miljöer i mellersta Skandinavien, däribland ett fynd från Gamla Uppsala i Uppland:

Rolfstaån, Forsa socken, Hälsingland (SHM 32244, fynd 43). Ett eggverktyg av typen Rygh 416, påträffat i ett eldhärjat mindre flätverkshus (husgrund 3) intill ett större boningshus (husgrund 1) på en gård (Raä 98), undersökt av J. Melander m.fl. 1987. Att döma av en serie ¹⁴C-dateringar har bägge husen varit i bruk under folkvandringstid. Ihop med verktyget, inom ett 2 x 1,5 m stort område i det mindre huset, påträffades även flera andra verktyg, något som möjligen tyder på att detta hus har varit någon form av verkstad. – Fynduppgifter i Liedgren 1992:116ff med fig. 3:133 (föremålet beskrivs här som ett hyvelblad). Föremålet kunde tyvärr ej återfinnas i SHM:s magasin sommaren 2015.

Prästgården, Näs socken, Jämtland (SHM 14202). Ett eggverktyg av typen Rygh 416 (l. 5,7 cm, eggbr. 2 cm, ryggat, med änden upprullad åt motsatt håll i förhållande till eggens riktning),

funnet i ett brandlager i grav II, en hög, undersökt av K. Kjellmark 1909. Här påträffades också bl.a. ett eldstål, kamfragment, sandstensbrynstenar och brända ben. Kamfragmenten kännetecknas av Petrés (1984) formelement M3 och S6 samt dekorationselementen L6/L7 och C3. Graven kan därigenom dateras till sannolikt sen vendeltid, 700-tal (ej ”800–1050” såsom föreslås av Magnusson 1986:421). Högen var den sydvästligaste i gravfältet Raä 22 i Näs socken. – Tryckt rapport i Kjellmark 1910:5 där föremålet beskrivs som ”hänge af järn (åderlättningsredskap?)”; karta med lägesangivelse i en anteckningsbok i Kjellmarks papper, vol. 4, ATA. Ej heller detta föremål kunde återfinnas i SHM:s samlingar sommaren 2015, men är avtecknat av Kjellmark i ovannämnda anteckningsbok. En skiss finns även i SHM:s handskrivna katalog.

Gamla Uppsala by, Gamla Uppsala socken, Uppland (ej fyndfördelat). Ett eggverktyg av typen Rygh 416, skadat av korrosion (nuv. l. ca 4,5, eggbr. ca 2,5 cm), påträffat 2009 vid metalldetektorsökningar i ploglagret i åkergården i de norra delarna av Gamla Uppsala by. Oklar datering. – Fynduppgifter i Ljungkvist 2009:23 med fyndbilaga, fyndnr 310 (föremålet beskrivs här som ”hyvelblad”).

Råinget, Ådals-Lidens socken, Ångermanland (SHM 23740:I, fynd 295). Ett eggverktyg, sannolikt av typen Rygh 416 (l. 4,6 cm, eggbr. ca 2,2 cm, med böjd/stukad ände), påträffat i det ytligaste kulturlagret på boplatsen Råinget I undersökt av G. Hallström och A. Enqvist 1946. I samma lager påträffades också bl.a. en kotand som har ¹⁴C-daterats till vendeltid eller tidig vikingatid (Lindqvist 2001:97f). Boplatsen är belägen vid Ångermanälven ca 3 km uppströms Nämforsen. De närmaste byarna med bebyggelsenamn av järnålderstyper (Rödsta, Tängsta, Höven) och gravhögar ligger en dryg mil nedströms, i Resele socken (jfr Bucht 1965; Selinge 1977:fig. 80). – Fynduppgifter i Zachrisson 1976:123f med fig. 30:4 (föremålet beskrivs här som ett oidentifierat verktyg). Tyvärr är föremålet försvunnet och kunde ej återfinnas i SHM:s samlingar i september 2015.

Björkä/Staberg, Överlänns socken, Ångermanland (ej fyndfördelat). Ett eggverktyg av typen Rygh 416, något skadat av korrosion (nuv. l. 3,4, eggbr. 2,3 cm), påträffat vid en undersökning 2014 några meter från en brandgrav under flat mark i anslutning till det vendel- och vikingatida gravfältet Raä 19 i Överlänns socken. Oklar datering (om gravfältets datering, se Selinge

1977:285, 318). – Fynduppgifter i mail till förf. från Ola George, Länsmuseet Murberget, Härnösand, augusti 2015 (grävningsrapport ännu ej färdigställd).

Vidare har jag noterat att fynden nummer 7 och 8 i Zachrissons katalog har former som inte uppfyller de ovan angivna kriterierna för typen Rygh 416. Dessa fynd kommer jag därför att räkna bort. Det förstnämnda fyndet avser två järnfragment från en vendeltida depå eller möjlig grav (anläggning A54) nära gravfältet på Krankmårtenhögen i Storsjö socken, Härjedalen, undersökt 1963–64 (SHM 28014). Enligt en beskrivning av Kjell Linnér (1977:46) hade fragmenten ”utformade eggjar i de bredare, böjda ändarna”, med en bredd uppgående till 1,7 cm (fragmenten kunde tyvärr ej återfinnas i SHM:s magasin i juli 2015). Den böjda formen, storleken och det faktum att det fanns två likartade fragment i samma kontext talar för att det rör sig om delar av de båda skänklarna från en järnpincett av samma slag som hittats till exempel i en vendeltida mansgrav vid Vejsunds fjärden i Horrmunden i Transtrands socken, Dalarna (Serning 1966:219ff med pl. 100:10). Fynd nummer 8 i Zachrissons katalog avser ett järnföremål från en boplatz vid Ödingen i Fors socken, Jämtland (SHM 33761, fynd 5). Detta torde vara alltför dåligt bevarat för att kunna bestämmas över huvud taget.

Slutligen kan påpekas att de okontrollerade föremålen från Skimling i Rogaland fylke och Sivle i Hordaland fylke, som Zachrisson nämner i slutet av sin katalog (s. 49), inte avser verktyg av typen Rygh 416 utan ett annat slags verktyg (se Petersen 1951:220 med fig. 116). Föremålet från Lekangen i Tranøy kommune i Troms fylke (Ts 961), som Zachrisson också nämner, saknas tyvärr sedan länge i Tromsø Museum (enligt medd. från Tanja Larssen sept. 2015). Enligt kataloguppgifter har det rört sig om en mejsel eller ett hyveljärn med en liten böjd knapp i den smalare änden och med en 5 cm bred egg – således bredare än vad som är typiskt för Rygh 416 enligt ovan angivna kriterier.

Verktygets funktion

Som stöd för sin tolkning att eggverktyg av typen Rygh 416 har haft tvärställda skaft och använts som skinnskrapor pekar både Bergstøl och Zachrisson på etnografiska paralleller från det cirkumpolära om-

rådet. Eneggade skinnskrapor av järn med tvärställda skaft användes i början på 1900-talet av samer i Finland och av chanter och manser längre österut (Bergstøl 2008:54, 197; Zachrisson 2014:52f). Bergstøl försöker motivera tolkningen ytterligare genom att framhålla att den smalare änden på många funna exemplar är böjd eller upprullad. Han menar att järnbladets ände hamrats ut där den gått igenom ett skaft, för att låsa fast det (2008:196).

Det finns, som jag ser det, flera allvarliga problem med denna tolkning. Som ovan nämnts är järnbladets smalare ände böjd, invikt eller upprullad åt samma håll på de välbevarade exemplar som inte har en rakt uppåtriktad ände. Varför skulle änden genomgående ha hamrats ut åt samma håll om syftet bara hade varit att få bladet att sitta bättre i ett tvärställt skaft? Att änden böjts/vikts in/rullats upp åt samma håll tyder snarare på att bladet legat an mot något på sin plana sida.

Ett annat problem gäller att dessa eggredskap ofta har skarpa hörn och att flera är försedda med rak egg. Dessa redskap skulle lämpa sig dåligt till att skrapa skinn, om man vill undvika repor och revor i skinnet.

Ytterligare ett problem gäller att garveriredskap generellt tycks vara något som hör till kvinnornas sfär i mellersta Skandinavien under den period som det här är fråga om. Detta framgår av de visserligen ganska få gravfynd som har gjorts av garveriredskap av ben av typen Rygh 450 samt av S- eller Z-formade skrapor av järn. Sådana redskap har uteslutande hittats i kvinnogravar, i de av mig kända fall där en arkeologisk könsbedömning är möjlig (Kjellmark 1909:163–165 med fig. 12; Petersen 1951:341ff; Zachrisson et al. 1997:204f). Eggverktyg av typen Rygh 416 funna i gravar har däremot enbart hittats i mansgravar (Zachrisson 2014:49). Detta talar för att redskapet Rygh 416 inte har med skinnberedning att göra.

Ser man till den konstfärdiga bearbetningen av änden på exemplaret från Lillbörtnan, Åsarne socken, Jämtland (fig. 5), så framstår tolkningen att detta verktyg skulle ha suttit fastkilat i ett tvärställt skaft som helt orimlig. Den som har tillverkat detta exemplar har uppenbarligen i förväg planerat att änden skulle få en upprullning, så att den – sedd från sidan – kom att bilda en spiral. Smeden har således först smitt ut en extra lång, jämbred ände på verktyget, och sedan rullat upp den. Jag bedömer att en så elegant upprullning bara kan ha åstadkommit i varmt tillstånd. Om bedömningen är korrekt, är det uteslutet att

Fig. 5. Ett exemplar med konstfullt upprullad ände från en brandgrav undersökt 2012 vid Lillbörtnan i Åsarne socken, södra Jämtland (ej fyndfördelet). Eggbredd 2,5 cm. Den plana sidan har i dag rostbilder närmast eggen. Föremålet fotat uppifrån (t.v.) och från sidan (t.h.). – I likhet med flera andra verktygsrika gravar i mellersta Skandinavien inland från sen folkvandringstid/vendeltid påträffades inga brända ben i denna grav (se Jönsson 2013). Det tyder på att man vid kremeringen har låtit separera benresterna från resterna av gravgävor och personlig utrustning och hanterat dem rituellt var för sig.

järnbladet samtidigt skulle kunna ha suttit inkilat i ett urtag i ett träskåft – skåftet skulle ha förstörts av elden i ässjan.

Dessa problem gör att jag anser att skinnskrapetolkningen inte kan upprätthållas. I stället ansluter jag mig till den traditionella tolkningen att det troligen rör sig om hyveljärn, men med reservation för att det

hittills saknas ett komplett fynd av en hyvel med järn av typen Rygh 416. Hur en sådan hyvel varit konstruerad är därför tills vidare osäkert.

I krigsbytesofferfynden från den romerska järnåldern i Danmark finns bevarade hyvlar, men dessa har uppenbarligen använts för ett speciellt ändamål, nämligen att hyvla till spjut- och pilskäft i de professionella härarna (Dobat 2008:41f, 75ff). De har en längsgående rännen i sulan och ett smalt (drysigt 1 cm brett) hyveljärn med parallella sidor. Utmärkande för dessa hyvlar, liksom för romerska trähyvlar (Norman 1954:16f; Goodman 1964:43ff; Gaitzsch 1980:110ff), är annars att de har en rund pinne tvärs över spånrummet, bakom vilken det rektangulära järnet och kilen sitter. Även merovingertida (vendeltida) hyvlar av trä, ben och horn påträffade i Holland och på en del andra håll i Västeuropa, beskrivna i litteraturen (Roes 1963:pl. 40; Goodman 1964:54f; Wilson 1968:149; Moosleitner 1988:214), har en sådan pinne. Jag tänker mig att hyvlar med järn av typen Rygh 416 kan ha varit konstruerade på liknande sätt, men med den skillnaden att den sluttande väggen (stödet) inne i hyvelstocken, mot vilken järnet legat an, inte har varit helt jämn, utan haft en urgröpt kontur som passerat mot järnets avsmalnande form. När en inslagen kil pressat ned järnet mot detta urgröpta stöd har järnet kommit att sitta stabilt.

För att järn av typen Rygh 416 ska kunna få en skärande verkan i hyvlar av detta slag måste de ha suttit med den plana sidan uppåt, anliggande mot kilen, medan den sida som ofta är ryggad eller har avfasade kanter och som är slipad längst ned har varit vänd nedåt, anliggande mot den sluttande väggen (stödet) i hyvelstocken. Det innebär att i förekommande fall har den invikta/böjda/upprullade änden på järnet varit vänd bort från kilen och stuckit upp i en urgröppning i hyvelstockens ovansida. Det förefaller troligt att ändarna medvetet bearbetats på det viset så att de blev lättare att greppa med fingrarna och hålla fast i önskat läge när kilen skulle fästas. En böjd/upprullad ände har rimligen också minskat risken för att hyveljärnen föll ut genom skåran på hyvelstockens undersida, ifall kilen råkat lossna.

Enligt Arne Emil Christensen (1986:128) bör ett hyveljärn ha parallella sidor för att sitta stadigt; det får då stötta av sidorna i hyvelns spånrum. Han menar därför att Rygh 416 knappast kan ha fungerat som hyveljärn. Men om det funnits en urgröppning för ett avsmalnande hyveljärn i hyvelstockens stöd, enligt ovan, så bör järnet ha suttit

stadigt ändå, menar jag. Ett sådant järn har dock varit sämre lämpat för att justera i position i höjddled. Ifall hyveln tog för grunt (t.ex. efter att järnets egg slipats om) har därför brukaren antagligen fått justera genom att avlägsna ett skikt av hyvelstockens sula.

Jag vill understryka att ovanstående utgör ett hypotetiskt rekonstruktionsförslag. Det fordras experiment för att utröna en hyvel med järn av typen Rygh 416 skulle fungera i praktiken och det fordras ett komplett fynd för att verkligen kunna slå fast att Rygh 416 är en typ av hyveljärn.

Jag återkommer till vad verktyget använts till nedan, men först ska Zachrissons slutsats om att det rör sig om ett samiskt redskap prövas.

Den etniska frågan

En brist i Zachrissons artikel från 2014 är att bevekelsegrunderna för att tolka arkeologiskt funna eggverktyg av typen Rygh 416 som samiska inte är tydliggjorda. Såvitt jag kan se, utifrån min läsning (speciellt framställningen på s. 42), baserar hon denna sin slutsats huvudsakligen på en iakttagelse och en premiss:

- Iakttagelse: De flesta eggverktygen av typen Rygh 416 är funna i fångstmarksgravar.
- Premiss: Fångstmarksgravar har utmärkt samisk kultur.
- Slutsats: Eggverktyg av denna typ användes av samer.

Termen *fångstmarksgravar* brukas av Zachrisson, i anslutning till Martin Gollwitzer (1997:32f; 2001:146), om alla slags gravar som anlagts i områden i mellersta Skandinavien där det inte existerade någon fast jordbruksbebyggelse. Att dessa gravar har utmärkt samisk kultur är en tes som Zachrisson drev i boken *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Zachrisson et al. 1997:195–197). Det finns emellertid problem med att tillskriva fångstmarksgravar från 500- till 700-talen i mellersta Skandinavien en viss etnisk grupp. Ytterst lite är nämligen känt om var och hur fångstmarksgravarnas människor bodde under denna period (Bolin 2001:22; Ramqvist 2007:165; Welinder 2008:69) och gravmaterialet i sig är svåranalyserat. Såsom Hans Bolin (2001:18ff; 2002:18f) och Stig Welinder (2008:69, 80f, 101, 105ff) har framhållit och exemplifierat, var variationen i gravritualer i mellersta Skandinaviens inland under nämnda period så stor, att det inte går

att urskilja några tydligt avgränsade gravläggningstraditioner. Snarare handlar det om en brokig väv av likheter och olikheter, betingade av vilka religiösa, ideologiska, sociala och individuella idéer och önskemål som människor hade när de valde gravläggningsplats, gravutformning och föremål i gravarna. Att enbart med hjälp av gravarnas variation och utbredningsmönster återfinna markeringar av etnicitet framstår därmed som ogörligt. ”Den etniska frågan förefaller”, skriver Bolin, ”att vara mer komplicerad än att handla om två kontrasterande grupper med olika gravskick” (2001:18). Gollwitzer konstaterar samma sak (2001:185): ”At present it is not possible to say if the ethnic background of the people buried in the hunting ground graves is different to the origin of the settlers with an agrarian economy.”

Att fångstmarksgravar skulle ha utmärkt samisk kultur i mellersta Skandinavien under 500- till 700-talen framstår därmed i dagens forskningsläge som ett osäkert grundantagande. Däremot har Zachrisson säkert rätt i att de flesta exemplaren av eggverket Rygh 416 i hennes material kommer från så kallade fångstmarksgravar. Men materialet har en viss slagsida beroende på att några fyndkontexter betecknade som fångstmarksgravar i hennes katalog (nr 4–6, 10, 11; nr 7 borträknad) är ovanligt rika på välbevarade verktyg och innehåller två eller tre, i ett fall (Stora Drocksjön) hela sju exemplar av detta eggredskap (fig. 2). En annan källkritisk invändning är att de gravfunna exemplaren i hennes katalog generellt härrör från brandgravar; de har därför ofta fått en glödpatina som skyddat dem mot rost. Ett exemplar som tappats eller slängts och hamnat i kulturlagren på en boplatz eller hantverksplats, utan skyddande glödpatina, kan förmodas ha haft mycket sämre förutsättningar att bevaras i sådant skick att det nu går att identifiera.

Mot bakgrund av dessa källkritiska anmärkningar tycker jag att det är värt att uppmärksamma att det i hennes katalog och i ovanstående tillägg ändå finns rätt många fynd från lokaler i mellersta Skandinavien som bevisligen eller med stor sannolikhet låg inom eller i anslutning till samtida fast jordbruksbebyggelse. Dessa fynd härrör från både gravar och boplatser (här listas först svenska fynd, därefter norska):

Rolfstaån, Forsa socken, Hälsingland (tillägg ovan). Ett exemplar, sannolikt av typen Rygh 416, påträffat i ett folkvandringstida mindre hus på en gård. I makrofossilmaterialiet från husgrund 1 påträffades korn, råg, havre samt linfrön (Liedgren 1992:120).

Prästgården, Näs socken, Jämtland (tillägg ovan). Ett exemplar påträffat i en 700-talsgrav i kärnbygden i nuvarande Näs socken, en bygd med flera bebyggelsenamn av järnålderstyper (Månsta, Ålsta, Vi) och talrika gravar (Vikstrand 1993:60ff; Lindeberg 2009:254f). Ett av de äldsta daterbara föremålsfynden härifrån är ett korsformigt spänne från 500-talet (JLM 528, Biörnstad 1962:85).

Gamla Uppsala by, Gamla Uppsala socken, Uppland (tillägg ovan). Ett exemplar med oklar datering påträffat i de norra delarna av den stora byn, där det under vendeltiden och vikingatiden låg en tät bebyggelse. Flera former av specialiserade hantverk har bedrivits här under nämnda perioder (Ljungkvist 2009:26ff, 30ff; 2013:58ff).

Gene, Själevads socken, Ångermanland (Zachrissons kat. nr 22, s. 47). Ett exemplar påträffat sydväst om hus II på en boplats undersökt på 1970- och 1980-talet. Boplatsen utgjorde en gård med åkrar intill som var i bruk från senast 300-talet till omkring 600 e. Kr. (Lindqvist & Ramqvist 1993; dateringarna av gårds- husen är omdiskuterade, se Norr 1998 kontra Ramqvist 1998).

Gallsätter, Skogs socken, Ångermanland (kat. nr 21, s. 47). Ett exemplar påträffat i hus 3 på en boplats undersökt på 1990-talet. Huset var sannolikt i funktion omkring 400/500–700. Boplatsen utgjorde en gård med åkrar intill (Lindqvist 1996).

Björkå/Staberg, Överlänns socken, Ångermanland (tillägg ovan). Ett exemplar med oklar datering påträffat i anslutning till det vendel- och vikingatida gravfältet Raä 19, i ett område med flera bebyggelsenamn av järnålderstyper (Bucht 1965:74ff), rikt på gravfynd från folkvandringstid, vendeltid och vikingatid (Sellinge 1977:265ff, 285, 289, 314ff, 350f; Persson 2014:248ff).

By, Løten sogn, Løten kommune, Hedmark (kat. nr 15). Ett exemplar – typexemplaret som Rygh lät avbilda – från en grav undersökt 1879 av N. Nicolaysen (Rygh 1885:text s. 21). En ankarformad knapp (Rygh 1885:fig. 468) funnen i samma grav tyder på en datering av graven till vendel- eller vikingatid (Petersen 1951:500; en knapp av samma slag ingår f.ö. i nedan nämnda grav 560 i Vang i Oppdal, Farbregd 1980:fig. 6:19). Graven innehöll även delar av hästuprustning. Fyndplatsen är belägen i ett område rikt på bebyggelsenamn av förhistoriska typer såsom namn på *-vin* (Jansson 1951:40) och *-stad*.

Søndre Framstad, Gran kommune, Oppland (kat. nr 16). Ett exemplar från en osakkunnigt undersökt gravhög i en bygd med talrika bebyggelsenamn av förhistoriska typer såsom namn på *-vin* (Jansson 1951:38) och *-stad*.

Vang, Oppdal kommune, Sør-Trøndelag (kat. nr 18). Tre exemplar från den fyndrika grav 560 på det stora och centralt i bygden belägna gravfältet. Pilspetsarna i graven tillhör Nørgård Jørgensens (1999) typer P2A–D, vilket tyder på en datering till sen vendeltid eller vikingatid (jfr Nørgård Jørgensen 1999:fig. 117). Graven innehöll även järnföremål hörande till hästuprustning (Farbregd 1980:10ff).

Nordre Fevang, Sandefjord kommune, Vestfold (kat. nr 19). Enligt Jan Petersen (1951:222) ingår ett jämförelsevis brett och kort exemplar av Rygh 416 i fynden från en gravhög undersökt av N. Sørensen 1873. I graven påträffades även ett svärd av Petersens (1919) typ H/I och en spjutspets av typ I (Rygh 1885:text s. 22), en fyndkombination som tyder på en datering till omkring 900–950. Graven innehöll även hästuprustning och jordbruksredskap (en skära). Även denna bygd är rik på bebyggelsenamn av förhistoriska typer som namn på *-vin* (Jansson 1951:36) och *-stad*. – Detta sena belägg anförs här med reservation för att jag inte har haft möjlighet att kontrollera Petersens föremålsbestämning.

Därtill kommer de av Zachrisson förbisedda fynden från varvs-, handels- och hantverksplatserna Lundeborg på Fyn och Paviken på Gotland. Sett till sin helhet kan fynden sägas härröra från flera olika slags miljöer: från centra för varvsverksamhet, hantverk och varuutbyte i söder, från jordbruksbebyggelser i mellersta Skandinavien samt från bosättningar och gravar inom det mellanskandinaviska taigaområdet utanför jordbruksbygderna. En fjärde miljö skulle kanske kunna representeras av det fynd som gjordes vid undersökningen av en långhusgrund i Mogen vid det högt belägna Møsvatnet i Telemark, 915 m ö.h. (kat. nr 20; se Martens 1972). Fyndet från Gamla Uppsala kan sägas härröra från en jordbruksbebyggelse – men en mycket speciell sådan, med centralortskaraktär. Fynden från Lundeborg förefaller vara äldst i det av mig kända materialet och jag tänker mig att bruket av eggverktyg av typen Rygh 416, vilka jag tolkar som troliga hyveljärn,

kan ha spritt sig från söder till norr. Men oavsett hur spridningen har gått till blir slutsatsen att eggverktyg av denna typ enbart skulle ha brukats av samer ohållbar. Bruket av detta verktyg ser i stället ut att ha korsat etniska gränser – om det nu över huvud taget är möjligt och meningsfullt att tala om sådana gränser i Skandinavien under den period som det här är fråga om.

Verktygets tillämpning

Under förutsättning att eggverktyg av typen Rygh 416 fungerat som hyveljärn i hyvlar, vad kan sådana hyvlar tänkas ha använts till? Sett till de kända fyndens distribution förefaller det onekligen som om de inom ett sydligt utbredningsområde har använts främst av specialister, medan de inom ett nordligt utbredningsområde har varit mera allmänt brukade:

Det sydliga utbredningsområdet: Inom detta område kommer de av mig kända fynden enbart från speciella varvs-, handels- och hantverksplatser vid kuster, nämligen från Lundeberg på Fyn och Paviken på Gotland. Fynden dateras från yngre romersk järnålder till åtminstone 600-talet.

Det nordliga utbredningsområdet: Inom detta område kommer de kända fynden, såsom framgått, främst från boplatser och gravar, både i jordbruksbygder och i områden utanför jordbruksbygderna. Utbredningsområdet sträcker sig i huvudsak från södra Norges inland–Dalarna–Uppland i söder till Sør-Trøndelags inland–Jämtland–Ångermanland i norr. Antalet fynd inom detta område får betraktas som relativt stort sett till omfattningen av hittills genomförda arkeologiska undersökningar och sett till antalet fynd av andra slags järnverktyg från samma period. Fynden dateras främst till 500–700-talen.

I Lundeberg och Paviken har, som nämnts, skeppsbyggeri och skeppsreparationer ägt rum. Det är lätt att förstå att de specialister som arbetat med detta behövt verktyg för träbearbetning och hyvlar av den här tänkta typen kan då ha fyllt en funktion (såsom Thomsen föreslagit beträffande fynden från Lundeberg, se ovan). Detta utesluter inte att sådana hyvlar också kan ha använts till andra ändamål på nämnda hantverksplatser. Men hur förklara utbredningen inom det nordliga

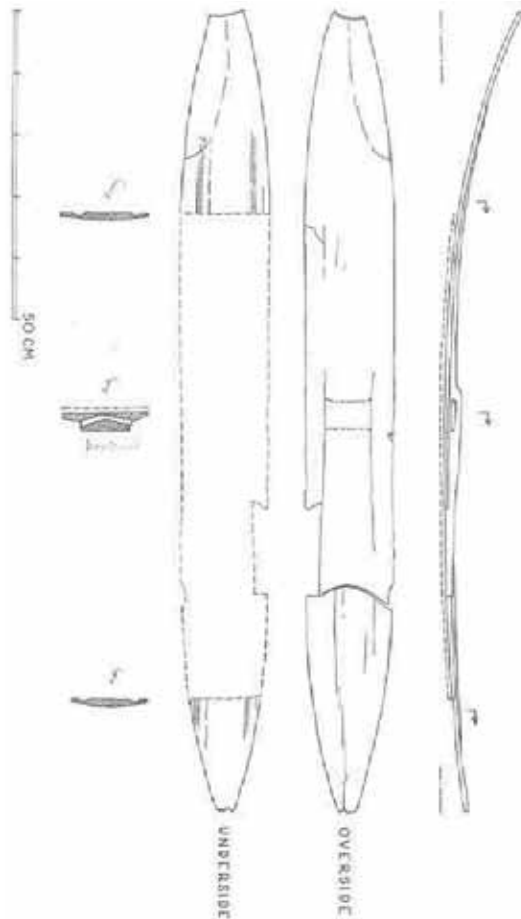

Fig. 6. Vendeltida skida påträffad 1906 i en myr vid Kveberg i Alvdal kommune, Hedmark fylke (Skimuseet Holmenkollen). Styrrännorna på undersidan av den tunna och lätta skidan mäter ca 2 centimeter i bredd och kan vara gjorda med en hyvel med rundad egg. Observera att en platta har monterats på skidans undersida, för att hålla ihop skidan. Teckning av Arne Berg 1971 i Skimuseet Holmenkollen.

utbredningsområdet? Vilka slags hantverk har bedrivits här som lett till att detta verktyg här blivit ett vanligt föremål hos många hushåll under främst 500–700-talen? Denna fråga har de forskare som tidigare tolkat Rygh 416 som hyveljärn inte tagit ställning till. Det nordliga utbredningsområdet har dock en naturförutsättning som det södra inte har, nämligen rikligt med snö på vintern. Kan förklaringen ha att göra med behovet av att tillverka skidor och slädar?

I en myr vid Kveberg i Alvdal kommune i Hedmark fylke har en skida med dubbla, rundade styrrännor på undersidan påträffats (fig.

6). Skidan representerar en tunn, lätt och förhållandevis bred och kort skidtyp, lämpad för lössnö. Alvdalsskidan är ¹⁴C-daterad till vendeltiden (tab. 1) och är således från samma period som många av fynden av eggredskap av typen Rygh 416 – flera sådana fynd är rentav gjorda i eller i närheten av Alvdal kommune (se Zachrissons katalog nr 10–14, 17, 18). För att åstadkomma de jämna och spikraka, cirka 2 cm breda rännorna på undersidan av den tunna skidan måste en hyvel med just sådan rundad egg och sådan eggbredd, som många av exemplaren av Rygh 416 har, ha varit ett perfekt verktyg. En sådan hyvel kan ha haft en rundad sula och hanterats på så sätt att man låtit den löpa längs en rak brädkant som sidostöd.

En liknande skida med dubbla styrrännor, också från vendeltiden men mera sliten, är känd från Öje i Malungs socken, Dalarna (tab. 1; Wehlin under utg.). Ett annat exemplar, tyvärr ännu odaterat, kommer från Strand i Ströms socken, Jämtland (Zettersten et al. 1941:nr 29). Även dessa skidor härrör alltså från det nordliga utbredningsområdet för redskap av typen Rygh 416.

Steinar Sørensen (1982:65) har framhållit att skidor av Alvdalsskidans typ kan ha brukats allmänt som lössnöskidor i mellersta Skandinavien under en period av järnåldern. Påfallande är att det enligt Ernst Manker (1971:84f) helt saknas fynd av sådana i Finland,

Tabell 1. ¹⁴C-daterade förhistoriska skidor med dubbla styrrännor. Anm. Kalibreringarna är gjorda i OxCal 4.2 (Bronk Ramsey 2009) med kalibreringskurvan IntCal13 (Reimer et al. 2013). En av Sørensen (1982:65; 1995:48) uppgiven ¹⁴C-datering av en skida med dubbla styrrännor (l. 156 cm, br. 16 cm) från Strand i Ströms socken, Jämtland (Zettersten et al. 1941:nr 29) avser i själva verket en skida med plan undersida från Lövberga i samma socken (Orviste 1973; Johansson 1978). Strandskidan är alltså odaterad.

Fyndort (ägande institution)	Skidans ursprungliga mått	¹⁴ C-datering (lab. nr)	Kalibrerad datering, 95% sannolikhet	Referenser
Kveberg i Alvdal kommune, Hedmark fylke (Skimuseet Holmenkollen)	L = 140 cm Br = 15 cm	1390 BP ± 70 (T-2930)	435–774 e.Kr. (94%: 534–774 e. Kr.)	Sørensen 1982; 1995;dateringsattest 30/11 1978 i Skimuseet Holmenkollen
Välberget i Öje, Malungs sn, Dalarna (Malungs hembygdsförening)	L ca 130–150 cm Br = 12 cm	1491 BP ± 32 (Ua-50456)	434–644 e. Kr. (90%: 534–644 e. Kr.)	Berg 1951; Wehlin under utg.

Fig. 7. Ett snickarverktyg lämpat för att göra profilerade lister med, påträffat ihop med två eggverktyg av typen Rygh 416 i en grav i Nansta i Forsa socken, Hälsingland (SHM 29211). Bredd 1,5 cm.

trots många dussin gjorda skidfynd där. Mig veterligt har inte heller eggverktyg av typen Rygh 416 hittats i Finland. Det finns veterligen inte heller några kända fynd av vare sig skidor av Alvdalsskidans typ eller eggverktyg av typen Rygh 416 från Övre Norrland. Från södra Sverige och Danmark finns inga fynd av förhistoriska skidor över huvud taget (Manker 1971). De i dag kända nordliga fynden av Rygh 416 tycks således sammanfalla geografiskt och dateringsmässigt med fynden av skidor av Alvdalsskidans typ (med reservation för eventuella förbiseenden från min sida).

Jag ser som en möjlighet att hyvlar med hyveljärn av typen Rygh 416 kan ha vunnit stor spridning inom ett mellanskandinaviskt bälte därför att man här allmänt har färdats mycket på skidor om vintern och då i stor utsträckning föredragit skidor med rundade styrrännor på undersidan, tillverkade lokalt med hjälp av sådana hyvlar. Som nämnts har dock en del exemplar av Rygh 416 rak egg, i stället för rundad,

vilket tyder på att hyvlar här också har använts till att jämna till träytor i allmänhet. Utöver tillverkningen av skidor skulle man kunna tänka sig att de kommit till nytta vid byggandet av slädar och båtar (inklusive lätta, sydda båtar, jfr Westerdahl 1987; Larsson 2007:120ff).

Det kan i detta sammanhang vara värt att framhålla att flera av de mellanskandinaviska fynden av Rygh 416 har gjorts i kontext med andra järnföremål lämpade för arbete i trä. I synnerhet holkxor, knivar och raspar är vanliga ihop med fynden i Zachrissons katalog, men där förekommer också borrar (kat. nr 5, 19), skedkniv av typen Rygh 412 (kat. nr 19), skavjärn ("trägs kav") av typen Rygh 411 (kat. nr 16) samt ett mycket speciellt verktyg (fig. 7), lämpat för att göra profilerade lister med (kat. nr 4 och 6; jfr Petersen 1951:244 med fig. 137; 226f med fig. 121 och Westphalen 2002:78f).

En outredd fråga gäller varför fynd av eggverktyg av typen Rygh 416 – av mig tolkade som sannolika hyveljärn – inte har framkommit i någon nämnvärd omfattning i kontexter yngre än den tidiga vikingatiden. I nio sydskanandinaviska depåfynd av verktygskistor från den mellersta och sena vikingatiden, sammanställda av Julie Lund (2006), ingår inga identifierade föremål av typen Rygh 416 och faktiskt inga hyveljärn med parallella sidor heller. I fyndkontexter från samma period i mellersta Skandinavien förekommer mig veterligt inte heller sådana föremål, med något möjligt undantag (se Nordre Fevang ovan). Enligt Petra Westphalen (2002:80) finns det inte något säkert belägg för bruk av hyvlar under vikingatiden i Skandinavien.

Möjligen förklaras frånvaron av vikingatida hyvelfynd av att man då i stor utsträckning övergått till att använda yxor till träbearbetning. I de ovannämnda verktygskistorna och i andra samtida fynd finns många yxtyper med olika form och slipning representerande (Arwidsson & Berg 1983:34f; Westphalen 2002:53ff; Larsson 2007:103ff). I det skandinaviska fyndmaterialet från yngre romersk järnålder och folkvandringstid däremot, är antalet förekommande yxtyper mycket mera begränsat, vilket tyder på att yxor då inte användes som snickeriredskap i samma utsträckning. Behovet av hyvlar för att plana till ytor kan då ha varit desto större. Man kan i detta sammanhang göra en jämförelse med förhållandena på kontinenten. I romarriket var hyveln (med parallellsidigt hyveljärn) ett vanligt verktyg för träbearbetning (Gaitsch 1980:110), medan antalet fynd av sådana från merovingertiden och

efterföljande århundraden i Västeuropa är blygsamt (Westphalen 2002:79f).

Tänkbart är också att andra verktyg för träbearbetning än yxor, såsom bandknivar och skavjärn i olika modeller (Westphalen 2002:73ff), kom till ökad användning under vendel- och vikingatiden och bidrog till att bruket av hyvlar med järn av typen Rygh 416 så småningom upphörde.

Ett möjligt historiskt förlopp skulle därmed kunna skisseras på följande sätt: Någonstans i Nordeuropa under romersk järnålder uppträder en variant av den romerska hyveln, med ett hyveljärn som har avsmalnande i stället för parallella sidor. En fördel med denna variant – som måste ha haft en delvis annorlunda konstruktion än den romerska hyveln – är att det behövs en mindre mängd järn för att tillverka hyveljärnet. Hyvlar av denna typ uppnår sedan en viss spridning i Sydskandinavien, i alla fall i varvsmiljöer. Längre norrut, i mellersta Skandinavien, når den så småningom en vidare spridning och finns där under 500–700-talen i många hushålls verktygsuppsättningar. Här kan folk tänkas ha använt sådana hyvlar framför allt vid tillverkningen av skidor och slädar. Efterhand minskar behovet av hyvlar för att göra plana trätytor, eftersom andra verktyg utvecklas och tas i bruk, däribland nya yxtyper. När hyvlar åter blir vanliga verktyg inom möbeltillverkning under historisk tid är det enbart den romerska traditionens hyvel, med parallellsidigt hyveljärn, som lever kvar.

Avslutning

Denna undersökning har visat att eggverktyget Rygh 416 knappast kan betecknas som ett specifikt samiskt föremål. Egentligen är detta ett ganska väntat resultat, för varför skulle ett praktiskt verktyg enbart ha använts inom en etnisk grupp inom ett visst område?

När en finsk befolkning invandrade från det inre av Finland till skogstrakter i mellersta Sverige under tidigmodern tid kom de, som Stig Welinder visat (2014), att i ganska stor utsträckning införskaffa och använda likartade föremål som de svenska grannarna. De höll dock fast vid några materiella uttryck som klart markerade en ”vi-och-dom”-relation till svenska bönder, framför allt deras rökstugor, rior och bastur med rösugnar. Vissa skillnader i kult och ritual verkar också ha upprätthållits (Welinder 2014:209f; för ett domboksexempel

se Andersson 2015:15f). Utifrån denna sena analogi skulle man kanske kunna förvänta sig att de bästa chanserna att iaktta etniskt betingade skillnader i materiell kultur under järnåldern i mellersta Skandinavien stod att finna inom byggnadskultur och inom föremålskultur relaterad till den religiösa sfären, snarare än bland vardagliga verktyg. Men man måste givetvis också fråga sig, såsom Welinder gör i ett annat arbete (2008), om etnicitet alls var en relevant och strukturerande social process i mellersta Skandinavien under järnåldern, eller om den kanske blev det under århundradenas lopp. Denna fråga är öppen för fortsatt diskussion.

Undersökningen har också visat att tolkningen av detta verktyg som en skinnskrapa, som varit skaftad med ett tvärställt skaft, inte håller streck. I stället har här förts fram indicier som tyder på att det sannolikt rör sig om ett hyveljärn till en nordeuropeisk typ av hyvel. Om denna tolkning är korrekt, har denna hyvel haft ett uppåt avsmalnande hyveljärn, till skillnad från den romerska traditionens hyvel med parallellsidigt hyveljärn. Tyvärr har veterligen ännu inget komplett fynd gjorts, som skulle kunna bekräfta tolkningen.

Det historiskt intressanta med fynden av eggverktyg av typen Rygh 416 knyter sig enligt min mening till den praktiska tillämpningen. Tolka- de som hyveljärn använda vid båtbyggeri och skid- och slädtillverkning vittnar de om utvecklingen av färd- och transportmedel i olika delar av Nordeuropa under järnåldern och om människors hantverkskunnighet i olika miljöer. Det är min förhoppning att denna artikel kan väcka intresse för ett fortsatt studium av denna föremålstyp och de miljöer där den uppträder.

Tack

Tack till Åslaug Midtdal vid Skimuseet Holmenkollen och Joakim Wehlin vid Dalarnas museum för tillhandahållande av uppgifter om dateringar av skidfynd, samt till personal vid museer, bibliotek och länsstyrelser i Gävle, Härnösand, Stockholm, Svendborg, Tromsø, Uppsala, Visby och Östersund för hjälp med fynd och litteratur. Tack också till Martin Gollwitzer, Sven Kalming, Lars Liedgren, John Ljungkvist, Peter Persson, Susanne Sundström och andra för tips och påpekanden.

Referenser

Andersson, Marianne (red.) 2015. *Svegs tingslags domboksprotokoll 1649–1690*. Pdf-dokument. Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap. www.fornskrift.se.

- Arwidsson, Greta & Berg, Gösta 1983. *The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland*. Stockholm.
- Berg, Gösta 1951. Nya fynd av förhistoriska skidor i Sverige. *På skidor* 1951:181–186.
- Bergstøl, Jostein 2008. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Acta humaniora 325. Oslo.
- Biörnstad, Margareta 1962. Uppkomsten av den sydsandinaviska järnåldersbygden i Storsjöområdet i Jämtland. Janson, Sverker et al.: *Jämtlands och Härjedalens historia*, Arkeologisk inledning, s. 73–98. Stockholm.
- Bolin, Hans 2001. Två undersökta gravfält i Norrlands inland. En diskussion kring forntida kulturtraditioner i fjällnära miljöer. *Övre Grundsjön, Vojmsjön och Lilla Mark. Rapport över arkeologiska undersökningar* (red. Bolin, Hans & Edenmo, Roger). Riksantikvarieämbetet. Projekt uppdragsarkeologi. Rapport 2001(1):6–30. Stockholm.
- Bolin, Hans 2002. Culture Moves Like an Octopussy. Aspects on Archaeological Regions and Boundaries. *Current Swedish Archaeology* 10:7–20.
- Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 51:337–360.
- Bucht, Torsten 1965. *Ortnamnen i Västernorrlands län, 2: Ångermanlands mellersta domsagas tingslag. Territoriella namn*. Sveriges ortnamn. Uppsala.
- Christensen, Arne Emil 1986. Reinjeger og kammaker, en forhistorisk yrkeskombinasjon? *Viking* 49:113–133.
- Dobat, Andres Siegfried 2008. *Werkzeuge aus kaiserzeitlichen Heeresausrüstungsopfern. Mit besonderer Berücksichtigung der Fundplätze Illerup Ådal und Vimose*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 61. Århus.
- Farbregd, Oddmunn 1980. Gravfeltet på Vang. Hundre dekar oldtidshistorie på prestegarden. *Bøgda vår. Oppdal historielag* 1980:4–14.
- Gaitsch, Wolfgang 1980. *Eiserne römische Werkzeuge*, 1–2. British Archaeological Reports. International Series 78(1–2). Oxford.
- Gollwitzer, Martin 1997. Yngre järnålder i fjälltrakterna. Zachrisson, Inger et al.: *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum. Monographs 4:27–33. Stockholm.
- Gollwitzer, Martin 2001. *Besiedlung und Wirtschaft der zentralskandinavischen Gebirgsregion während der Eisenzeit. Forschungsgeschichte, Fundüberlieferung, Siedlungsgeschichte*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 76. Bonn.
- Goodman, W. L., 1964. *The History of Woodworking Tools*. London.
- Hansen, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar 2014. *Hunters in Transition. An Outline of Early Sámi History*. The Northern World 63. Leiden–Boston.
- Jansson, Valter 1951. *Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia*. Skrifter till en svensk ortnamnsatlas 8; Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 24. Uppsala.
- Johansson, Tomas 1978. Två skidor från järnåldern. *Jämten* 72:103–106.

- Jönsson, Amanda 2013. Dassetts gömda skatt – ett fynd från 500-talet. *Jämten* 107 (2014):132–137.
- Karn, Amanda 2014. *Paviken 2014. Stora Mafriids 5:12. Arkeologisk undersökning. Rapport Arendus 2014(27)*. Visby.
- Kjellmark, Knut 1909. Järnåldersgrafvar i Jämtland undersökta 1908. *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift* 4(4):145–174.
- Kjellmark, Knut 1910. Järnåldersgrafvar i Jämtland, undersökta 1909. *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift* 5(1):1–8.
- Larsson, Gunilla 2007. *Ship and Society. Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Aun 37. Uppsala.
- Liedgren, Lars 1992. *Hus och gård i Hälsingland. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f.–600 e.Kr.* Studia archaeologica Universitatis Umenensis 2. Umeå.
- Lindeberg, Marta 2009. *Järn i jorden. Spadformiga ämnesjärn i Mellannorrland*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Archaeology 48. Stockholm.
- Lindqvist, Anna-Karin 1996. *Gallsätter. Arkeologisk undersökning av fornlämningskomplex raä nr 7 i Skog socken, Ångermanland 1994–1995*. Med bidrag av Per H. Ramqvist och Barbro Hårding. Umark 4. Umeå.
- Lindqvist, Anna-Karin & Ramqvist, Per H. 1993. *Gene. En stormansgård från äldre järnålder i Mellannorrland*. Umeå.
- Lindqvist, Christian 2001. Nämforsen, Ådalen och Ångermanlandskusten – en gynnsam natur- och kulturmiljö under förhistorisk tid. *Tidsspår* 2001/02:83–103.
- Linnér, Kjell 1977. *Fem järnåldersdepåer från Härjedalen*. Otryckt seminarieuppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Ljungkvist, John 2009. *Kartering med metalldetektor och bebyggelsestudie i norra Gamla Uppsala*. Med bidrag av Ann Lindkvist. Uppsala.
- Ljungkvist, John 2013. Monumentaliseringen av Gamla Uppsala. *Gamla Uppsala i ny belysning* (red. Sundqvist, Olof & Vikstrand, Per). Religionsvetenskapliga studier från Gävle 9:33–67. Gävle–Uppsala.
- Lund, Julie 2006. Vikingetidens verktygskister i landskab og mytologi. *Fornvannen* 101:323–341.
- Lundström, Per 1981. *De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland*. Statens sjöhistoriska museum. Rapport 15. Stockholm.
- Magnusson, Gert 1986. *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 22. Stockholm.
- Manker, Ernst 1971. Fennoskandias fornskidor. Preliminär rapport från en inventering. *Fornvannen* 66:77–91.
- Martens, Irmelin 1972. Møsstrond i Telemark – en jernproduserende fjellbygd for svartedauen. *Viking* 36:83–114.
- Moosleitner, Fritz 1988. Handwerk und Handel. *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788* (red. Dannheimer, Hermann & Dopsch, Heinz), s.

- 208–219. München–Salzburg.
- Nicolaysen, Nicolay 1862–66. *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, eldre end reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania.
- Norman, G. A. 1954. *Høvelens historie*. De Sandvigske Samlingers skrifter 2. Lillehammer.
- Norr, Svante 1998. Radiocarbon-dating and the chronology of the Gene settlement. "Suionum hinc civitates". *Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder* (red. Andersson, Kent). Occasional Papers in Archaeology 19:263–274. Uppsala.
- Nørgård Jørgensen, Anne 1999. *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n.Chr.* Nordiske Fortidsminder, Ser. B 17. København.
- Orviste, Erik 1973. Lövbergaskidan. *Jämten* 67:113–117.
- Persson, Peter 2014. *Fortid i Västernorrlands län. En historik över arkeologiska undersökningar under drygt 350 år*. Kulturmiljö- och samlingsavdelningen, Murberget, Länsmuseet Västernorrland. Rapport 2014(17). Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen Västernorrland. Rapport 2014(24). Härnösand.
- Petersen, Jan 1919. *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Videnskapselskapets Skrifter, II: Hist.-filos. Klasse 1919, 1. Kristiania.
- Petersen, Jan 1951. *Vikingetidens redskaper*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Hist.-filos. Klasse 1951, 4. Oslo.
- Petré, Bo 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö, 4: Bebyggelsearkeologisk analys*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 10. Stockholm.
- Ramqvist, Per H. 1998. Gene. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 2. Aufl. (red. Beck, H. et al.), 11:32–35.
- Ramqvist, Per H. 2007. Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i Norr* 10:153–180.
- Reimer, Paula J. et al. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55:1869–1887.
- Roes, Anna 1963. *Bone and Antler Objects from the Frisian Terp-Mounds*. Haarlem.
- Rygh, Oluf 1885. *Norske Oldsager*. Christiania.
- Selinge, Klas-Göran 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. Baudou, Evert & Selinge, Klas-Göran: *Västernorrlands förhistoria*:153–459. Härnösand.
- Serning, Inga 1966. *Dalarnas järnålder*. Stockholm.
- Skjølsvold, Arne 1969. En fangstmans grav i Trysil-fjellene. *Viking* 33:139–199.
- Sundström, Jan & Klockhoff, Margaretha & Tholander, Erik & Blomgren, Stig & Arrhenius, Birgit 1987. Drocksjöfyndet. *Laborativ arkeologi* 2:73–157.
- Sørensen, Steinar 1982. Ski og skibruk i Østerdalen. *Nytt om gammalt* 1982:62–94.
- Sørensen, Steinar 1995. Skihistorie i tusen år, fortalt gjennom syv funn i Skimuseet. *Snø og Ski. Foreningen til ski-idrettens fremme. Årbok* 101:46–64, 102–103.
- Thomsen, Per O. 1987. Lundeberg I. Havn og handelsplads fra 3. og 4. årh.

- e.Kr. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum* 1986:12–52.
- Thomsen, Per O. 1990. Lundeberg. En foreløbig redegørelse efter 4 udgravningskampagner. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum* 1989:8–35.
- Thomsen, Per O. 1991. Lundeberg: A Trading Centre from the 3rd–7th Century AD. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200* (red. Crumlin-Pedersen, Ole):133–144. Roskilde.
- Thomsen, Per O. 1993. Handelspladsen ved Lundeberg. Thomsen, Per O. et al.: *Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen*. Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum 32:68–101.
- Thomsen, Per O. 1994. Lundeberg – an Early Port of Trade in South-East Funen. *The Archaeology of Gudme and Lundeberg* (red. Nielsen, P. O. et al.). Arkæologiske studier 10:23–29. København.
- Wehlin, Joakim under utg. En vendeltida skida från Vålberget i Malung. *Skinnarebygd* 2015.
- Welinder, Stig 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.
- Welinder, Stig (red.) 2014. *Skogsfinske arkeologi. Etnicitet i det materiella*. Falun.
- Westerdahl, Christer 1987. "Et sätt som liknar them uti theas öfriga lefnadsart". *Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering*. Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 11. Umeå.
- Westphalen, Petra 2002. *Die Eisenfunde von Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu 10. Neumünster.
- Vikstrand, Per 1993. Förkristna sakrala ortnamn i Jämtland. *Namn och bygd* 81:49–84.
- Wilson, David M. 1968. Anglo-Saxon Carpenters' Tools. *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte* (Hrsg. Claus, Martin et al.), s. 143–150. Neumünster.
- Zachrisson, Inger 1976. *Lapps and Scandinavians. Archaeological Finds from Northern Sweden*. Early Norrland 10. Stockholm.
- Zachrisson, Inger 2014. Okänd och misskänd – skinnskrapan R. 416. Ombytta könsroller i Mellanskandinaviens yngre järnålder. *Arkeologi i Norr* 14:41–66.
- Zachrisson, Inger et al. 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum. Monographs 4. Stockholm.
- Zettersten, Artur & Granlund, Erik & Lundqvist, G. 1941. Descriptions and Determinations of the Age of the Various Ski Finds in Sweden. Berg, Gösta et al.: *Finds of Skis from Prehistoric Time in Swedish Bogs and Marshes*:79–158. Stockholm.

Förkortningar

- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm
 GM = Gotlands museum, Visby
 JLM = Jämtli (Jämtlands läns museum), Östersund
 Raä = Riksantikvarieämbetets fornminnesregister
 SHM = Historiska museet, Stockholm
 Ts = Tromsø Museum, Universitetet i Tromsø

